

A 20. századi totális szélsőjobboldali rendszerek ideológiája

Mai átideologizált és átpolitizált világunkban nem könnyű eligazodni. Sok minden hangzik el érdekektől vezérelve, látszólag célzatosság nélkül, és sokan fogalmazzák meg igazságukat a kizárólagosság igényével. Ebben a szövevényben az egyén boldogulásához, a közösség számára hasznos működéséhez és a felelős döntésekhez szükséges tájékozottság megszerzése nem könnyű feladat. Olyan készségek és kompetenciák elsajátítását igényli, melyek a szocializáció különféle szinterein – meghatározó módon az iskolában – szerezhetők meg.

A történelemoktatás a felhalmozott történeti tapasztalatokkal való körültekintő és célzott gazdálkodással mindenkit segíthet ebben. Ezt a komplex szemléletet követeli meg az érettségi vizsga is, amely a korábbi, inkább lexikális jellegű tudás helyett számos lépést tett abba az irányba, hogy már diákkorban olyan, a történeti gondolkodáshoz szükséges szempontok – térben és időben való tájékozódás, hosszú folyamatok értelmezése, sokszor primer források alapján stb. – honosodjanak meg, amelyek lehetővé teszik az összetett és bonyolult gondolkodást. De vajon ezzel a szemlélettel lépést tartottak-e a tankönyvi tartalmak és a tanórai gyakorlat?

Ideológiák

Mindennapi életünkben és cselekvő politikai szereplőként (citoyen) is szükségünk van arra, hogy az egyes ideológiai rendszerek tartalmával, értékrendjével tisztában legyünk. Ezt viszont akkor sajtíthatjuk el eredményesen, ha azok keletkezésével, fejlődéstörténetével, változásaival is tisztában vagyunk. A mai tankönyvi gyakorlat bizonyos fontosnak gondolt politikai ideológiákat kiemel, jellemez, másokról viszont hallgat. Nem tárja fel a köztük lévő kapcsolatokat, s így sokszor épp az összefüggések megértésétől fosztja meg a diákokat. Így volt ez sokáig a faszizmussal és a nemzetiszocializmussal is, amelyek egyszer csak „felbukkannak”, s legfeljebb a felbukkanás idejének pragmatikus, megjelenésüket ösztönző tényezőiről tettek említést a tankönyvek. Sem a jelenségek eredőjét, sem megjelenésük kontextusát, sem azok egymáshoz való viszonyát nem tisztázták. Vagyis összességében egyáltalán nem vagy csak részben kaptak a diákok segítséget ahhoz, hogy képesek legyenek átlátni a teljes folyamatot. Az utóbbi pár évben végre eljutottunk oda, hogy e hiátus az újabb tankönyvek szerzőinek is feltűnt, s legalább részben orvosolni próbálták a problémát: így egyes századfordulós jelenségek (sovinizmus, fajelmélet, szociáldarvinizmus, antiszemitizmus) már felbukkannak a tankönyvekben, de még mindig nem rajzolódik ki az az ideológiai közeg és új politikai kultúra, melyek a faszizmus és a nemzetiszocializmus számos építőkövét kitermelték, még ha nem is beszélhetünk egyenes vonalú fejlődésről.

A következőkben ezért most a 20. századi totális szélsőjobboldali rendszerek ideológiáit történeti összefüggérendszerükben vizsgáljuk.

Távrolról indítva a dolog nyitja legalább kétskív. Létre kellett jönnie egyfajta gondolati szabadságnak, másrészt ki kellett alakulnia egy olyan hatalmi gyakorlatnak, amely a korábbiakhoz képest – időben és térben nagyon eltérően – egyre szélesebb társadalmi közegnek tette lehetővé gondolataik és politikai nézeteik kinyilvánítását. Az „uralkodó” egyház sokáig megmaradó, a reformáció óta azonban erodálódó, pluralizálódó – a társadalom nagy részének műveltségi szintjét figyelembe véve nagyon is jótékony, s messze nem korlátozó – szellemi hatalma; valamint a szűk rétegek kezében összpontosuló szellemi és politikai hatalom a felvilágosodás idejére már egyre szélesebb körben kérdőjeleződött meg. A racionalitás talaján az ember késznek tűnt arra, hogy sorsát saját kezébe vegye, Istennek legfeljebb a „kezdőlöket” dicsőségét hagyva meg (deizmus), sőt, száz évvel később már ennek se érezze szükségét (Nietzsche: „Isten halott...”).

A politikum világához való viszonyulást alapvetően az határozta meg, hogy az egyes társadalmi csoportok milyen kapcsolatban álltak vele, mennyire részesedhettek belőle. Ez határozta meg azokat az eszméket is, amelyek egy akkumulációs és eróziós folyamat során maguk is rendszerré váltak, s a politikum bizonyos irányba való elmozdítását célozták. Érthető módon ezt a folyamatot azoknak állt érdekében siettetni, akik a politikai hatalomból addig nem részesültek. Ez a hozzáállás indította el a liberalizmus rendszerré fejlődését, hogy azután válaszként az ellenérdekelt, a politikumot addig saját területének tartó, a hatalmat birtokló csoportja ellentámadásba menjen át, s hitet tegyen a fontolva haladás és a régóta bevált gyakorlatok megőrzése mellett, s magát csakhamar konzervatívnak nevezze.

A 19. század e két meghatározó politikai eszme-

áramlata az egymással való vetekedés ellenére száz év leforgása alatt rendkívüli módon formálta és megváltoztatta a politikum világát. Nyugaton jobban, Keleten kevésbé. Közben azonban olyan új problémák merültek fel, amelyekre egyiknek sem volt igazán válasza. A sokszor lélegzetelállító gazdasági, technikai, infrastrukturális fejlődés olyan társadalmi feszültségeket szült (eltömegesedés, pauperizmus, egészségügyi problémák stb.), amelyekre a liberalizmus nem tudott kielégítő választ adni, mivel doktriner individualizmusa nem tette lehetővé az újonnan formálódó közösségek érdekeinek integrálását. A konzervativizmus pedig nem volt érdekelt abban, hogy radikális lépésekkel további társadalmi csoportoknak jutasson a politikai hatalomból.

Mindez nem maradhatott következmények nélkül. A 19. század közepétől egyre inkább rendszerré szerveződött a keresztényszociális gondolat, az anarchizmus, a szocializmus (több válfajjal, s a végén „győztes” marxizmussal), s valamivel később, nem utolsósorban utóbbi kettő kihívására egy újfajta konzervativizmus, amelyek nem zárkóztak el az elől, hogy a kor társadalmi problémáira különféle megoldást találjanak.

Újkonzervativizmus – radikális konzervativizmus

A 20. századi totális rendszerek ideológiája szempontjából minket most az újkonzervativizmus, illetve annak egyre inkább radikalizálódó válfaja érdekel. Ez az irányzat már a 19. század utolsó harmadában számos olyan gondolatot megjelenített, melyet a 20. századi fasiszta és nemzetiszocialista ideológiák is átvettek.

Az újkonzervativizmus – mint neve is mutatja – újfajta, a régi konzervativizmus „hibáitól” megszabadított, a liberalizmusnak való behódolást elvető, szociálisan is érzékeny irányzatként jelent meg. Választ kívánt adni a tradicionális kötöttségekben megrekedt rétegek (arisztokrácia, parasztság, kisipar) szorongására, amely a prosperitás idején még csak lappangva jelentkezett, de a válságos időkben (például az 1873-as válság alatt) felszínre tört.

A modernséget a hagyományos közösség teljes lerombolásával, az elidegenedéssel, az elgyökértelenedéssel, az eltömegesedéssel, az alávétettséggel, a kiszolgáltatottsággal és az erkölcsi romlottsággal azonosították; a válságban és annak romboló jellegében pedig még inkább a hagyományos alapelvek igazolását látták.

A megoldás nem is lehetett más, mint a visszatérés az individualizmus világából a szolidaritáson alapuló közösséghez, amelyben újraéledhet az a „régí” harmónia, amit a liberalizmus dülása és a modern fejlődés megbontott.

Az 1890-es évekre az újkonzervativizmus már igazodott az egyre jobban kivehető hatalmi harchoz (amit akár imperializmusnak is nevezhetünk), alkalmazkodott ahhoz a helyzethez, hogy már nem az országon belül érdekcsoportok küzdelme volt a döntő, hanem az egyes országok egymással szemben folytatott küzdelme.

A közösség már egyre inkább az egész nemzetet jelentette, amelyet most már a maga nagyságában akartak visszatéríteni az idilli és egyre inkább mitizált paraszti-nemesi tradicionalizmushoz. Ez az új hullám agresszív dinamizmussal bírt, s akár a fegyveres megoldás irányába is hajlandó lett volna elmozdulni. A nemzetek közötti harc megvívása azonban nem kecsegtetett sok sikerrel, ha a nemzet egységét nem lehetett helyreállítani, ha a nemzeti önazonosság megrogyott. Az újkonzervatív modell fejlődése abban is megmutatkozott, hogy a tradicionális közösségek helyett egyre inkább a foglalkozási ágak és szakmák hierarchikusan megszervezett (korporációs) szervezeteire épült. Nem egyszerűen a premodern maradványokat védelmezte, hanem polgári alapokon állva nagytőkés követeléseket is

kifejezésre juttatott. Mindehhez újszerű politikai eszköztár társult, amelyben a tömegmozgalom szervezésére való törekvés, szociális demagógia, modern propagandatechnika, az utcai politizálás, vulgáris retorika, tettlegesség, később a fasizmust és a nemzetiszocializmust is jellemző szervezeti struktúrák (pártiskola, rohamosztag, pártlap stb.) egyaránt megtalálható volt.

Míg az újkonzervativizmus csupán elvetette a fejlődés addig bejárt útját, és vissza kívánt térni a modern idöket megelőző hagyományos társadalmi formák idilljébe, és éppen ezért az ezt megtestesítő parasztságot magasztalta, addig a radikalizálódó változata a nemzethalál vízióját központi kérdéssé téve két egyszerű kérdéssel villantotta fel, hogy már jelentősen más utat képzel el: Ki a bünös? Mi a teendő?

A „bünösöknek” elsősorban némely társadalmi réteg háttérbeszorulását és vesztes helyzetét (parasztság, arisztokrácia) rótták fel, és megállapításuk sem volt nehéz feladat. A modernitást, a kapitalista gazdaságot és tőkét stb. jelképező, már nemzetközinek titulált zsidóság (mert „nemzetközi uralmat gyakorol”, és „mindenhova befészkei magát”) a felerősödő antiszemita mozgalmakkal amúgy is jobban előtérben volt, mint valaha. A másik oldalon szintén az ekkoriban már nem elhanyagolható számú migráns, értsd idegen állt, akik „elvették a munkát” a helyiektől. Öket a fajelméleti és szociáldarvinista szölamok integrálásával gyorsan alacsonyabb rendűnek, vagyis hasztlannak, sőt minden tekintetben kártékonynak lehetett tekinteni. Célszerű volt azonban egy kalap alá venni öket (zsidó és zsidóbérenc), hogy a támadást egyetlen célpontra lehessen összpontosítani. A legfőbb teendő pedig nem is lehetett más, mint e kártékony elemek kiiktatása, amitől a dolgok egy csapásra történő javulását várták, illetve ezt sugallták. A válság lecsengésével, a századforduló előtti újabb gazdasági megingás elmúlásával ezek az irányzatok azonban a szekták világába szorultak vissza, s az első világháborúig nem játszottak meghatározó szerepet a közéletben. Ez viszont nem akadályozta meg öket abban, hogy radikális, kirekesztő gondolataikat továbbfejlesszék.

Az első világháború kataklizmája és az azt követő zürzavar, majd a gazdasági világválság viszont újra, a korábbinál tartósabban teremtette meg azt a környezetet, amely lehetővé tette az ilyesfajta radikalizmus megerősödését, a történelemben először azt a lehetőséget is felkínálva, hogy az hatalomra jutva politikai gyakorlattá váljon.

Fasiszta, fasisztoid vagy valami más

A fasizmus értelmezése a mai napig problémákat okoz, aminek legfőbb oka az, hogy az eredendően az 1922–1943 közötti olasz rendszert jelölő fogalom mellett a fasizmus egyúttal gyűjtőnévvé vált. Minden olyan szélsőjobboldali rendszer megjelölésére alkalmazni kezdték, amelyek hasonlóan mutatkoztak az olasz fasizmushoz, még akkor is, ha lényeges kérdésekben attól eltértek. Ezt a helyzetet még inkább felerősítette a későbbi marxista retorika, amelynek öröksége a mai napig velünk él. Ezt a téves névalkotást próbálták enyhíteni azzal, hogy egy idő után a fasizmushoz hasonlóan tűnő rendszereket fasisztoidnak, vagyis fasiszta jellegűnek kezdték el nevezni. Az olasz fasizmus fogalmi kiterjesztését persze már a korabeli aktorok is elősegítették, így Mussolini, aki ideológiáját a kor eszméjének tartotta, s úgy gondolta, hogy egész Európa hamarosan fasisztává válik. Később, elsősorban a nemzetiszocializmus értékítélete nyomán a fasizmus kezdett megszabadulni exportcikk jellegétől, s meghonosodott, hogy a nemzetiszocializmus a német ember, a fasizmus pedig az olaszok saját ideológiája, sőt azon túlmutatva életfelfogása, így másutt nem alkalmazhatók. Több esetben – szintén a korszakban és azóta is – arra is találunk példát, hogy a fasiszta egyet jelentett az erőszakossal, a diktatórikussal. Így ellenfelei még a liberális Rooseveltet is „lefasisztázták”, amikor kemény kézzel irányított. Vagyis sajnálatos módon, de az emberi kategorizálási kényszerből fakadóan érthetően, nem terjedt el a fasizmus Olaszországra korlátozása, sőt a kezdet kezdetétől nem egy példát találunk következtelen használatára.

Táplálta ezt a fasisztának nevezett vezetők közötti kapcsolatrendszer és tisztelet, a rendszereik között meglévő kollaborációs hajlam, de ami igazán mérvadó volt, hogy közös, de legalábbis hasonló vonások is felfedezhetők voltak közöttük. Még akkor is fontos kritérium ez, ha e közös, vagy annak hitt vonások alaposabb vizsgálatokor nagyon markáns eltérések mutatkoztak. Nem kell különösebben magyarázni, hogy Hitler pragmatikus, tömegekre alapozott vezérkultusza nem volt egy lapon említhető Zelea Codreanu vallásos ihletésű vezérségével. A kérdés már csak az, hogy a vezérmotívum ebben az esetben valóban az összekötő kapocs-e, vagy inkább általa és hasonló jellemzők révén éppen a rendszerek és ideológiák nagyfokú különbözősége kerül előtérbe. Van-e tehát egyfajta fasiszta minimum? Egyáltalán mi a fasiszta jelleg, ha maga a mintát adó fasizmus is változott?

Az itt következő tulajdonságok számbavételével ugyan e rendszerek és eszmék hasonlóságának látszatát keltjük, de nem fogadjuk el, hogy a két világháború közötti rendszereket egyöntetűen fasisztának kellene nevezni. Az említett vezérkultusz mellett ide sorolhatjuk az új világ, az új rend- és ember eszményét, amelyek megvalósítása révén a történelemből mintegy kilépve olyan irányba fordult volna a történelem kereke, amely az addigi fejlődésből nem következett. Mindez pedig lehetővé tette annak kommunikálást is, hogy a fiatalos, már-már forradalmi dinamika jegyében valóban valami gyökeresen új megteremtésére tesznek kísérletet, ami gyakorlatilag soha nem sikerült, hiszen a gyakorlat már önmagában nagyfokú leegyszerűsödéshez vezetett.

A komoly elittudattal rendelkező „fasiszta” mozgalmak a széles tömegek vezetésének igényével fellépve az új világ megteremtését az ifjúság előtérbe helyezésével, a hagyományok tiszteletével, megfelelő erőszak alkalmazásával és szélsőséges bolsevizmusellenességgel kívánták megvalósítani. Igazi tömegmozgalom azonban csak Olaszországban és Németországban jött létre.

További kérdést jelent, és ez a mából visszatekintve is releváns, hogy a „fasizmus” korszakos jelenségnek tekinthető-e, vagy bármikor visszatérhet és megisméltődhet. Az eddigi tapasztalat azt jelzi, hogy a „fasizmus” egy adott korszakban tudott nagyobb befolyásra szert tenni. Mindez viszont még nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezt a két világháború közötti időszakot általánosító módon a „fasizmus” korszakának kellene tartani, hiszen Európa jelentős részén csak a háborús körülmények és a német befolyás segítette ténylegesen hatalomra. Hasonló megközelítés, hogy a „fasizmusnak” van-e biztos otthona? Vagyis hogy milyen körülmények, fejlődési defícitek, zsákutcák jelentenek számára táptalajt. A kérdés annál is inkább kézenfekvő volt, mert Európa fejletlenebb déli és keleti felében hosszabb-rövidebb időre, eltérő intenzitással és hatékonysággal mégiscsak létrejöttek ilyesfajta rendszerek. De igazából mindenhol jelen volt „fasiszta” jellegű ideológia, csak nem tudott mindenhol utat törni magának a hatalomig. Thomas Mann egyenesen pszichológiai fogékonyságról beszélt. Így ha elfogadjuk, hogy a fasizmus gyűjtőfogalomként használható, akkor ugyanolyan összeurópai eszmének tekinthető, mint bármelyik más nagy eszmeáramlat. Ha elfogadjuk, de nem fogadjuk el! Alaposabb vizsgálat esetén ugyanis kiderül, hogy valóban vannak a fasizmushoz hasonló rendszerek (portugál, spanyol példa, némi korlátozással a román legionáriusok is), de a legtöbb kelet-európai rendszer esetében jóval több a markáns, megkülönböztető jegy, mint amit a hasonlóságok között említhetnénk. Vagyis semmiképpen nem tekinthetők fasisztának. Ennek bővebb kifejtésére itt most nincs módunk.

Az oktatás és a társadalom történeti tudása szempontjából megkerülhetetlen fasizmus és nemzetiszocializmus nézetvilágának körbejárása viszont annál inkább feladatunk, főleg, hogy mind a korábbi, mind az újabb tankönyvek nem képesek koherensen tárgyalni ezeket, s így általában rejtve marad lényegük.

Fasizmus

A fasizmus esetében nem beszélhetünk konzekvens és tartós ideológiáról, hanem inkább egy folyton változó tanról, amelyben a változásokat a külső körülmények, opportunisták megfontolások, s az ezek hatására véleményét az első időszakban gyakran változtató Mussolini miatt következtek be. S amiatt, hogy a formálódó mozgalom nagyon is sokszínű volt: szakszervezeti, nacionalista elemek éppúgy megtalálhatók voltak benne, mint a futurista nézetek, illetve a szintiszta militarizmus képviselői. A balról induló Mussolini első átorientálódására a háború purgatóriumában került sor, amikor is elvtársai ellenében kiállt Olaszország háborús szerepvállalása mellett. Olaszországban tehát Mussolini magatartása testesítette meg leginkább azt a vitát, hogy a háborús időszakban megtartható-e a munkásság és az azt képviselő szocialista pártok internacionalizmusa, és ezen az alapon a háború proletár összefogással való megbénítása, vagy pedig először mindenki olasz, francia, német stb. volt, és csak másodsorban proletár. Mussolini az utóbbi melletti döntésével, és a szocialista párttól való eltávolodásával (alternatív újság megalapítása *Popolo d'Italia* címmel) az utóbbi

mellett tett hitet. Nem úgy, mint Jean Jaures francia szocialista vezér, aki a francia nacionalizmust elutasító álláspontja miatt az életével fizetett. További szélsőségesen radikális nacionalizmus irányába tett lépésnek minősültek a gátlátalan németellenesség, a koncentrációs táborok ötlete, valamint a külföldiek megjelölése. Ebben a váltásban támaszkodhatott némi radikális konzervatív előzményre is.

Az olasz újkonzervativizmus késői megjelenése miatt gyakorlatilag azonnal átcsapott a radikális válfajba. Ez tükröződött Alfredo Oriani munkásságán is, aki a régi arisztokrácia és parasztság térvesztése ellen fellépve ostromozta a liberális nagypolgári hagyományokat, miközben elkerülhetetlennek tartotta előbbieik végleges bukását, a tőkés rendszer megdöntésére pedig nem látott lehetőséget. Ezért nem tehetett mást, mint hogy e két tradicionális réteg habitusát, nézetvilágát megpróbálja ötvözni a polgári keretekkel, hogy így mégis némi hatalmi pozíciót biztosítson nekik, miközben egyre inkább az imperializmus felé fordult. Nem véletlenül kiáltotta ki őt Mussolini a fasizmus előfutárának.

Oriani és társai munkássága révén terjedt Olaszországban Georges Sorel gondolatvilága, melynek egyik központi eleme volt a marxizmus revizionizmustól eltérő „reformja”. Sorel forradalmi, antimaterialista revizionizmusa abból indult ki, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés egyértelművé tette a marxizmus célkitűzéseinek megvalósíthatatlanságát, hiszen nem volt várható akkora szegénység és társadalmi polarizálódás, melyek alapján végbemehetett volna a proletarizálódás és a proletárforradalom. Az alsóbb rétegek helyzete javult, a jólét előretörése tartósan bizonyult. Sorel így a marxizmus gazdasági programját bukottak tekintette, ami azonban még nem jelentette azt, hogy társadalmi elképzeléseit ne lehetett volna hasznosítani: leginkább az erőszak kultuszát és olyan gyakorlati megnyilvánulásait, mint az általános sztrájk. Mivel azonban az egyre szélesebb körben jólétet hozó kapitalizmus nem tartotta fenn az állandó erőszakhajlamot, Sorel pszichikai és morális alapon akarta mozgósítani a tömegeket. Erre a mítoszokat és a társadalmi igazságérzetet gondolta felhasználni, s megtartotta a marxizusból az osztályharcot is, de már nem proletárokat akart mozgósítani, hanem az egész nemzetet. Ezzel máris készen volt a fasizmus egyik pillére. A balról a szélsőjobbra tartó Mussolini nem véletlenül szimpatizált e tanokkal.

Az 1896-os aduai vereség után az olasz nacionalizmus a korábnál már szélsőségesebb formában lángolt fel, s egyik vezető alakja, Enrico Corradini a risorgimento államnationalista korszaka után a kulturnacionalizmus irányába tett volna lépéseket, kivetítve a társadalom problémáit a nemzeti keretekre, ami lehetőséget adott arra, hogy a politikai ellenfeleket egyúttal a nemzet ellenfeleinek lehessen nyilvánítani. Ennek az új nemzeti irányzatnak az előképe nem lehetett más, mint a Római Birodalom, amelynek megújítása most már az olasz nemzet vezetésével történhetett. A Corradini vezetésével 1903-ban alapított *Il Regno* folyóirattal és 1910-ben az Olasz Nemzeti Szövetség (*Associazione Nazionale Italiana*) megalakításával szervezeti formákat nyerő mozgalom a francia *Action française* nyomdokain radikális fellépésre is hajlandó volt a polgári demokrácia és a parlamentarizmus ellen. A munkástömegek megnyerésére szociális programot hirdetett, már-már proletárnemzetről beszélt, amely hódításokkal vigasztalhatta magát a „kizsákmányoló nemzetek” elnyomása ellen. Vagyis gyakorlatilag a marxizmus osztályharc-elméletének újrafogalmazásáról volt szó, ami a később hasonló fordulatot vevő Mussolini számára is szimpatikus volt.

Mussolini tehát megtette a döntő lépést a nemzeti szocializmus irányába, miközben a marxista alapokat teljesen feladta, már csak azért is, mert új értelmezése szerint a kapitalizmus még sokáig fenn marad. Ezzel a manőverrel Mussolini az első világháború végére politikailag ellehetetlenült: a szocialisták támogatását már elvesztette, a nemzeti oldal viszont még nem látta meg benne az eljövendő vezért, mert ezt a pozíciót inkább olyanok töltötték be, akik a szólamok mellett valóban áldoztak is a nacionalizmus oltárán. Így Gabriele D’Anunzio, aki fiumei kalandjával írta be nevét az olasz történelembe. A biztosat feladva, kész ideológiával nem rendelkezvén a „szükség istennője” jött el érte: az első világháború utáni visszas helyzet, amit csak súlyosbított a győztes Olaszország háborús elégedetlensége.

Ebben a helyzetben kellett döntő lépést tenni. A fél-

katonai szervezetekkel (*fasciók, squadrák*) való összefogás pragmatikus és hasznos lépésnek bizonyult, így például a vezetésével létrehozott *fascio de combattimento* is, de ideológia nélkül nem tudta megvetni lábát a politikai porondon. Az olasz nagyság iránti nacionalista elkötelezettsége és a szociális érzékenység mellett megtette a döntő fordulatot a végzetes bolsevik veszély hangoztatásában, miközben pár hónappal korábban még azt vallotta, hogy a bolsevizmus nem reális veszély. A félkatonai szervezetekkel az elemi terrort is sajátjává tette, republikánus, antiklerikális és antikapitalista programot hirdetett. Mindezek viszont csak eszközként szolgáltak a Corradini által már „megénekel” birodalmi hagyományok feltámasztása révén egy olyan nagy olasz nemzet létrehozására, amely valami teljesen újként kerülhetett be a történelembe, s amely az olasz államban nyerte el legfőbb kifformálódását. A szláv- és németellenesség mellé a cél megvalósítása kedvéért fel-felbukkant az antiszemitizmus, és fajelméleti elemek is beszűrődtek („Árja és mediterrán népünk”), bár ezek soha nem váltak igazán jelentőssé.

Az 1921-ben végül Nemzeti Fasiszta Párttá szerveződött mozgalom összetettebb programot tett le az asztalra, de a nemzetiszocializmushoz hasonlóan a fasizmus is többnek szánta magát, mint egyszerű pártprogramnak, illetve politikai ideológiának. A fasizmus az olasz ember világnézete, minden cselekedetét meghatározó alapja akart lenni, s nem akarta magát csak a politikum világára korlátozni. Ez lett volna az az új embereszmény, amelyhez új rend is társult volna, s ez már egyértelművé tette, hogy a fasizmus mint világnézet és rendszer a teljes embert birtokba kívánta venni. A magasabb rendű szellemi értékek érdekében, a nemzetért, a hazáért, a családért, később a vallásért elvárható a térhez és időhöz kötött anyagi értékekről való lemondás. Nem véletlen, hogy a legmagasztosabb példakép a hősi halott volt, aki hazájáért életét is hajlandó feláldozni. Így a magasabb értékekért folytatott harc sosem öncélú, a siker feltételen hitet, engedelmisséget és küzdeni akarást követelt. A küzdelem természetesen az ellenségek ellen irányult. Mussolini mindenekelőtt a szabadkőműveseket és a kommunistákat tekintette ellenségnek, vagyis nem állított olyan univerzális ellenségképet, mint Hitler a zsidókkal. Így jöhetett létre az új nemzeti társadalom, amely organikus egységet képez, és a korporációk (hivatásrendek) révén megszünteti az osztály- és csoportérdekeket, már csak azért is, mert az állam nem állhat ki a nemzet egyik és másik fele mellett, legalábbis formálisan. Az már a gyakorlathoz tartozott, hogy az egy hivatásrendbe terelt munkaadók és munkavállalók közül az előbbieket felül tudtak kerekedni, mert az állam a termelés érdekeitől nem függetleníthette magát.

A fasizmus azonban meglehetősen etatista szemléletű volt, vagyis az ideális társadalmi rend az államban nyerte el legfőbb kifejeződési formáját. Abban az államban, amely mentesítette magát a parlamentarizmus szétforgácsoló hatásától, megszabadítva ezzel a rendszert a mennyiségi elvtől a minőségi elv javára, de biztosította a magántulajdon védelmét, a társadalmi rendet és biztonságot, de az anyagi jólétet is, miközben mindvégig a fasiszta erkölcsösség szem előtt tartásával járt el. Nem véletlenül volt fontos az állam területi integritása, földrajzi egységként való kezelése. Leegyszerűsítve, a fasiszták számára az állam volt az akaratot, rendet és biztonságot megtestesítő forma, a nemzet pedig annak szellemi megtermékenyítője. Ebből fakadt az állam totalitásába, mindenhatóságába vetett hit is, amely elvitatta, hogy az egyén szabadsága abszolút lenne. Azt ugyanis a közérdek és az erkölcsi elvek korlátozzák, a szabadság pedig nem eleve elrendelt állapot, azt meg kell szerezni. Csakis a köteleességek teljesítése ad jogcímet a szabadságra. Ezt a szabadságot pedig csak az állam biztosíthatja.

A hatalom közelébe jutás, de még inkább az oda való bekerülés rendelkezett azonban azzal a képességgel is, hogy megszabadítsa magát a helyzethez és a körülményekhez nem illő sallangoktól, így például a republikanizmustól, az antiklerikalizmustól és a túlzott szocializmustól. Mivel az olasz fasiszta rendszer kiépítése hosszú éveket vett igénybe, és kezdetben messze nem rendelkezett akkora támogatással, mint a náci (6,5% a 37% szemben), nem rendelkezett kellően erős kapcsolatokkal a régi elitekhez, éppen a kezdeti képlékenység miatt sem ideológiai, de főként szervezeti téren meg sem közelítette az NSDAP stabilitását, fel sem merülhetett a király eltávolítása. Azé a királyé, aki a későbbiekben is tisztas háttérben maradt, és nem zavarta Mussolini politizálását, s így rá sem szolgált arra, hogy vele szemben drasztikusabban kelljen fellépni.

A monarchiával való megbékülés és az antirepublikanizmus elvetése összefüggött a másik fontos hatalmi tényezővel is, a Vatikánnal. Az antiklerikalizmus kiiktatása a tervekből azon a racionális helyzetfelmérésen alapult, hogy Olaszország katolicizmus nélkül elképzelhetetlen, s vele szemben a fasizmus vallásként is működő alkalmazása nem találkozhat a társadalom egyetértésével. Így nem maradt hátra más, mint a katolikus egyház megbarátkoztatása a rendszerrel, amelyet 1929-ben a lateráni egyezmény szentesített. A tömegeknek ígért jólétet pedig össze kellett egyeztetni az államot fenntartó gazdaság és a korporációs rendszer meghonosításával.

Mivel az állam erősítése mindenekfelett állt, a rendszer kiépítése egyre inkább a totalitás irányába hatott (felhatalmazási törvény, új választási törvény, ellenzék kiiktatása, közigazgatás átszervezése, titkos rendőrség alkalmazása, különleges bíraskodás stb.). A tradicionális hatalmi centrumok fennmaradása miatt teljes totalitásra – már ha van ilyen – nem kerülhetett sor. Hosszú távon viszont az olasz államot nemcsak befelé, hanem kifelé is erőssé kellett

tenni, hogy nemzetközi szinten is megállja a helyét, s nagyhatalommá válják. Ennek elősegítésére kellett volna gyakorlatilag egy emberöltőn belül megduplázni az olasz lakosságot („születési csata”), és lépéseket tenni a római kor nagyságának visszaszerzése felé, történjen az tényleges hódításokkal (Abesszínia), vagy pedig befolyásszerzéssel (Albánia, Közép-Európa).

A fasizmus hatalomra jutása, fasiszta rendszerként való megszerveződése nem képezi tanulmányunk tárgyát, néhány jellegzetességre azonban kitérünk a későbbiekben.

Nemzetiszocializmus

A nemzetiszocializmus esetében olyan ideológiával állunk szemben, amely kialakulásakor sokkal konzekvensebb volt, s ezért nem is esett át olyan markáns változásokon, mint a fasizmus, legfeljebb a gyakorlati megvalósításban kényszerült alkalmazkodni a feltételekhez. Ez valószínűleg annak is betudható volt, hogy Németországban és részben Ausztriában is komoly radikális konzervatív előzményekre tekinthetett vissza. S bár nem tekinthető ezek egyenes vonalú, töretlen folytatójának, de gyakorlatilag minden elemet tőlük örökölt meg, s teljesítménye inkább ezek egységes, tiszta ideológiává, mi több világnézetté való összegyűrésében rejlett.

Hitler maga is kortársa volt a 19. század végi és 20. század eleji radikalizálódó nézetvilágnak, s bár olvasottsága korlátozott volt, s úgy tűnik, hogy az első világháború végéig nem is kötelezte el magát egyik vagy másik irányzat mellett, s saját maga sem alakított ki ez előtt egységes nézetrendszert, de mindenképpen a töltekezés időszaka volt ez. Így nyilván kapcsolatba került a nagynémet gondolattal, a fajelmélettel, a geopolitikával, a szociáldarvinizmussal, az antiszemitizmussal, a tömeglélektannal, s a szélsőjobboldali radikalizmus olyan gyakorlati megnyilvánulásaival, mint a vezérelv, a zsidók gyakorlatban meglévő diszkriminálása, az antiklerikalizmus vagy akár a germánság ősi mítosza. S mindehhez társult a történelemnek egy sajátos, úgymond sérelmi alapon kezelt látásmódja.

A nemzetiszocializmus mindezekből olyan rendszert alakított ki, amely szinte a maximumát képezte minden korábbi hasonló gondolatnak és részben a legradikálisabb formákat öltötte. A nemzetiszocialista ideológia mindazonáltal két jól elkülöníthető, a tankönyvekben csak említés szintjén megjelenő, de egymással szorosan összefüggő pilléren nyugodott: az élettér-elméleten és a fajelméleten, miközben utóbbi zsidógyűlölettel kötött ”házassága”, a faji antiszemitizmus szintén meghatározó volt. A két fő pillér egymáshoz való viszonyában mindazonáltal egyfajta prioritás is megmutatkozott. Elsődleges volt ugyanis, hogy a német Közép-Európa-konceptiókban már a 19. század elejétől jelentkező, majd a 19. század végére, 20. század elejére felerősödő, a geopolitikai és fiziokrata megközelítésmóddal gazdagodó német hatalmi ambíciókat sikerre vigyék, mindössze azzal a különbséggel, hogy a nemzetiszocializmus ennek a legradikálisabb megvalósítási tervével rukkolt elő. Hitler olvasatában ugyanis „Németország vagy világhatalom lesz, vagy egyáltalán nem lesz”. Mivel a német világhatalomra hosszú távon az Amerikai Egyesült Államok jelentette a legnagyobb veszélyt, ezért a végső összecsapást is ellene tervezte Hitler. Ez viszont csak akkor sikerülhetett, hogy a nagy ellenféllel szemben megszerzi a kontinentális Európa, illetve Nagy-Britannia minden rendelkezésre álló erőforrását. Vagyis egy minden korábbinál radikálisabb hódító politikával állunk szemben, ami egyszer és mindenkorra lehetetlenné tett volna, hogy az ellenérdekelt hatalmak az első világháborús vereséghez hasonló megaláztatást hozzanak Németországra, s hol enyhébb, hol drasztikusabb eszközökkel korlátozzák fejlődését. Hitler innovatív volt abban, hogy mindezt újszerű csomagolásba burkolja, így a területszerzést más megvilágításba helyezte, ami egyúttal a nevét is kölcsönözte az elméletnek. A területek megszerzését Hitler úgy állította be, mintha az egyenlő lenne a német nép túlélésével. Vagyis a német nép fennmaradása egybeforrt a világhatalmiséggel.

A megszerzendő területek egy része, egész pontosan a Németországtól keletre, akár az Urálig elterülő terület a német nép természetes életterét is jelentette, amelynek megszerzéséhez a versailles-i békeszerződés revíziója csak az első, meglehetősen kicsiny lépést jelentette. „*Ha mi ma Európában új területről és földről beszélünk, akkor elsősorban csak Oroszországra és a neki alávetett peremállamokra gondolhatunk.*” Ha pedig a népek küzdelmében ez a terület is kevésnek bizonyul, az expanzió folytatható. Mert egy megvívott győzelem amúgy is csak a következő csata kiindulópontját képezhet.

Az élettér (*Lebensraum*) igényét Hitler az évi 900 ezres népszaporulatból vezette le, miután a születésszabályozást, a belső kolonizációt, a fokozott iparosítást és a világgazdasági orientációt elvetette. Egy egészséges népnek mindig növekszik a lakossága, ebből következik, hogy életterét folyamatosan a népesség számához kell igazítani. Mert ha ez nem így van, akkor feszültségek léphetnek fel. Ahol nem lehet a föld nagyságát a népességszámhoz igazítani, ott a népességszámot kell a rendelkezésre álló föld nagyságához igazítani. Ebben segít a természet is, a nyomor eszközeivel, de kivándorlással is lehet segíteni, ez azonban Hitler elképzelései szerint ún. faji gyengülést jelent. Másik lehetőség a hatékonyabb termelés a mezőgazdaságban és az ipar exportorientációja. Az akkori világgazdasági helyzetben Hitler ezt azonban lehetetlenné állította be. A megnövekedett igényeket tehát csak újabb földek megszerzésével tartotta kielégíthetőnek.

Németország viszont csak akkor formálhatott jogot az élettér további kiterjesztésére, ha már minden németet magába foglal a birodalom. Mivel azonban más országok hasonló módon gondolkodtak – legalábbis Hitler szerint –, az országok közötti kapcsolatok egyetlen lehetséges formája a háború. „*A végén mindig az önfenntartás miatti függőség győz. Úgy elolvad alatta az ún. humanitás mint a butaság, a gyávaság és a beképzelt okoskodás keverékének kifejeződése, mint a hó a márciusi napon. Örök harcban lett nagyváros az emberiség - örök békében csak elpusztul.*” Hitler számára a fennálló határok csak a véletlenek műve volt, amelyeket az emberek újraalkothatnak, illetve megváltoztathatnak. Amikor az NSDAP földreformot is ígért, nemigen lehetett tudni, hogy az egyet jelent azzal, hogy Hitler az erre a célra szánt földeket Ukrajnában és a Volgánál jelölte ki, nem beszélve arról, hogy a megszerzésük érdekében vértengeren kellett átgázolni. A vér és rög (*Blut und Boden*) „segédideológia” révén viszont az is egyértelmű volt, hogy csakis a germán/árja faj rendelkezik régtől fogva a földművelés legfejlettebb technológiájával, amely persze szintén a tiszta germán vérből eredeztethető tulajdonság volt, s a régi germán idők nosztalgiájának egyik pillérét képezte. Mindazonáltal a letelepítendő parasztok egyúttal „védparasztként” is szolgáltak, hogy az életterüket szükség esetén meg is tudják védeni.

Felvetődik a kérdés azonban, hogy miért pont a germánok vagy árják (azon belül a németek) szereztek jogosultságot ilyen nagyszabású tervek megvalósításához. Ezen a ponton használhatta fel Hitler és a nemzetiszocializmus a fajelméleti hagyományt, amely köztudottan különbséget tett a földkerekség népei között. Hitler olvasatában három csoport létezett: a kultúrateremtők (germánok, latin népek), a kultúrafenntartók (japánok) és a kultúrarombolók (minden más nép) csoportja. Kétség sem férhetett hozzá, hogy a németek az első, a kiszemelt területek népei viszont az utolsó kategóriába tartoztak, s tulajdonképpen mindent, amit addig már magukénak mondhattak, csakis a német befolyás révén érték el, s államalkotásra önmagukban amúgy sem képesek. Ebből az alá-fölé rendeltségből következett, hogy Németországnak a felsőbbrendűségéből fakadóan nemcsak joga, hanem kötelessége is birtokba venni ezeket a területeket, hogy ott a szláv befolyás hatására elsorvadó, egykor németek által teremtett kultúrát újra felélessze. Az emberi történelem egésze is felfogható volt az emberiséget alkotó fajok (tulajdonképpen fajták) közötti harcnak, amelyben egy adott területet – mint egy vándorsereleget – mindig az a faj érdemli ki, amelyik ebben az élethalál-harcban felülkerekedik, vagyis erősebbnek bizonyul.

Ahhoz, hogy egy faj erős legyen és képes legyen megállni a helyét a faji harcban, mindent meg kellett tennie azért, hogy a faji jellegét erősítse, és a faji erősséget sorvasztó hatásokat eltávolítsa. Hitler ezért nem elégedett meg azzal, hogy a germánt, és azon belül a németet jelölje meg felsőbbrendű fajnak. A német népen belül is elkülönítette a faji szempontból értékes és értéktelen csoportokat. Legértékesebbnek a vezetést és a hatalmat kiharcolók, valamint az abszolút „tisztavérű” emberek számítottak. Minél elesettebb vagy minél kevertebb vérösszetételű csoportokról volt szó, annál többet veszítettek értékükből és a Führer figyelméből. A német népen belül is voltak ún. szolgálalkúék, betegek és satnyák, akiknek kétségbe vonta az élethez való jogát is (euthánázia-program). Ami az utóbbiakat illeti, kényszersterilizálásukat és elkülönítésüket (*Absonderung*) követelte. A kettő között pedig volt egy széles csoport, amely átlagos árjának volt mondható, nem különösebben hősies, de nem is „bünözőhajlam”. A három csoportot a következőképpen nevezte: harcosok, határozatlanok és árulók. Ezzel pedig azonnal legitimálhatta a német népen belüli „szortírozást”, hiszen a bármilyen oknál fogva ellenfélnek tekintett elemeket azonnal fajilag értéktelennek, a fajtisztaságra veszélyes elemnek lehetett beállítani.

Eddig a pontig Hitler elképzelése szimpla expanziót jelentett, amihez egy sajátos, fajelméletre alapozott indoklást fűzött, de ő itt nem állt meg. A kijelölt életternek volt ugyanis egy apró szépséghibája: ott már emberek laktak. S ebben az állapotában nem tölthette be eredeti szerepét, vagyis nem fogadhatta be a birodalomban helyet, megélhetést,

boldogulást nem találók milliós tömegeit. E helyzet megoldásában újra a fajelmélet nyújthatott segédkezet. Mivel a megszerzendő területek esetén csak a földre és a természeti adottságokra volt szüksége, az ott lakó emberekre már kevésbé, e területek népességének azt a részét, amelyiket nem lehetett rabszolgaként igénybe venni, el kellett távolítani. S mivel ezek a népek fajilag értéktelenek voltak, senkinek sem kellett könnyeket hullatnia utánuk. Mindazonáltal az eltávolítás csak a gyakorlati megvalósítás során kezdett egyre inkább egyet jelenteni a megsemmisítéssel.

A faji ranglétra legalsó fokán az univerzális ellenség, a zsidóság állt. Hitler maga mondta, hogy ha a zsidóság nem lenne, fel kellene találni, hiszen látható ellenségre van szükség, nem láthatatlanra. Az ő eltávolításuk a birodalmon belül, és a meghódítandó élettéren egyrészt illeszkedett az előbb elmondott logikához, másrészt azon túlmutatott. Hiszen éppen a zsidóság ellenségképként való univerzalizmusa, s a legfőbb ellenségek (bolsevikok, demokraták, liberálisok stb.) zsidóként, de legalább „zsidóbérencként” való megbélyegzése, és a németekre, germánokra, árjakra leselkedő legnagyobb veszélyként való beállítása, a legradikálisabb fellépést is legitímálta ellenük. A germán rassz erkölcsével el kellett üldözni a zsidó-materialista szellemet a birodalom területéről. Mindennek a német birodalom újbóli felemelkedését kellett elősegítenie, de ez mindaddig nem volt elérhető, amíg – mint Alfred Rosenberg írja – azt „*a bacilust nem teszik ártalmatlanná, amely a vérünket és a lelkiünket megmérgezte, vagyis a zsidót és a belőle született zsidó szellemet és ennek híveit*”.

E megvetett zsidóságtól azonban tanulni is lehetett. A zsidó azon népek egyike volt, amelynek nagyon nagy önfenntartó ösztöne van, mivel a zsidó volt az egyetlen olyan nép, amely tiszta fajú volt. Ez annak volt köszönhető, hogy több évszázad alatt is sikerült megtartania a „vér tisztaságát”. Hitler már a *Mein Kampf* megírása előtt hangoztatta azonban, hogy a zsidóság ugyan faj, de nem veendő emberszámba. A zsidóság az ördög mása, és a népek faji tuberkulózisát jelenti. Élősködő, népek vámpírja, örök pióca. A zsidóság ellenpólusa az árja, mely az igazi idealizmust, áldozatkészséget, kötelelességteljesítést testesíti meg. Az árja vére a legszentebb emberi jog, és a legszentebb elkötelezettség. Az árják uralkodó népének meg kell védeni magát minden parazita zsidó befolyástól. Ez egy életharc, amelynek tétje az emberiség léte vagy nem léte. Ha a zsidóság győzne az árja népek felett, akkor velük sülyyed sírba e világ minden szépsége, és az áldozat halála után előbb vagy utóbb meghal a vámpír is. Az árja rassz Istentől kapott feladata ennek értelmében a világ érdekében a zsidó népmérgező irgalmatlan kiirtása. A zsidóság célja a népek rabszolgasorba vetése és a zsidó világalom. Módszere a különböző népekbe való „belopózás” és a belülről való pusztítás. Ehhez az első lépés az árja rassz alapjainak aláásása, az árja vér megmérgezése a zsidó vérrrel. „*Győz a zsidó marxista hitelvei segítségével e világ népein, úgy koronája az emberiség halotti koszorúja lesz, úgy e planetát mint egykor évezredekkel ezelőtt, magába szívja az éter.*”

A faji tulajdonságok pedig nem változtathatók meg, vagyis a zsidó mindig zsidó marad, már csak azért is, mert a zsidó tiszta fajként megmaradt. (Ebben persze volt némi ellentmondás, hiszen hogyan lehetett tiszta faj, ha más fajokat éppen a keveredéssel rontott le.) Nem így az árják/germánok, akik sajnálatos módon összekeveredtek az alacsonyabb rendű fajokkal, és már csak faji magként vannak jelen az egyes népekben. Az árja nemcsak a szellemi tulajdonságai miatt a legnagyobb, hanem annak a készségének mértéke alapján is, hogy minden képességét a közösség szolgálatába állítja. Az önfenntartó hajlam az árjánál érte el a legnemesebb formáját, mivel a saját énjét készségesen alárendeli a közösség életének, és ha az idő megköveteli, áldozatot is hoz azért. Az árják abban is különböznek más rasszoktól, hogy nekik tökéletesen kifejlett munkafogalmuk van. A testi adottságok csak másodlagos szerepet játszottak.

Bizonytalannak látszik, hogy Hitler a nép és faj fogalmakat szinonimaként használta-e vagy sem. Nem kétséges, hogy soha nem definiálta őket. Ez csak abban az ideális történelmi kiindulópontban fedték egymást, amelyből az emberiség elindult, mint ahogy ez Gobineau-nál, a modern fajelmélet atyjánál is megvolt. Később azonban másképp nyilatkozott. Az 1930-as években úgy gondolta, hogy a nép az akkori értelemben nem egyenlő a fajjal, hiszen már nem léteznek tisztafajú népek, a zsidókat kivéve. A faj tehát egy, a vér nagyságán alapuló fogalom, egy mitikus ősi adottság, amely a történelem előtti időkben teljes tisztaságában létezett, és amelynek a távoli jövőben is léteznie kell, illetve létezését el kell érni, ki kell vívni. Nép alatt egy reálisan meglévő típust értett, amely a legmagasabb emberi szervezet a világon. Nép és nép sem volt azonban egyenlő. Beszél ő vértékéről is, amely az egyesített fajértékek összegéből adódik. Népérték alatt pedig az egy népen belül összefoglalt fajok vértékét értette. Az egyes népek értékének megállapításában a népességszám mellett a kultúrának is nagy szerepe van. Így lehet különbséget tenni – mint már szó volt róla – kultúraalkotó, kultúrahordozó és kultúramegsemmisítő népekről.

Mindebből következett, hogy a nemzetiszocializmus felfogásában a fajilag meghatározott nép, illetve népközösség (*Volksgemeinschaft*) rendelkezett primátussal, s a szervezeti struktúráknak, s így magának az államnak is csak másodlagos szerep jutott. Azaz a szükséges minimum a népközösség fenntartására. A politikai és szociális különbségeket nem ismerő népközösség teremthette meg a kellő alapot ahhoz, hogy tagjait a nemzetiszocializmus talaján olyan egységgé kovácsolja, amely azután szilárdan állja meg helyét a fajok egymás elleni harcában. Maga a nemzetszocializmus pedig e népközösség egyetlen és nélkülözhetetlen világnézete, már-már életérzése volt, amelyet más népekre nem lehetett kiterjeszteni, hiszen minden népnek saját magának kellett megalkotnia a nemzetiszocializmushoz hasonló politikai, filozófiai, olykor pszeudovallásos hitrendszerét. Ebből viszont az következett, hogy minden német közös világszemlélete volt a nemzetiszocializmus, éljen akár a birodalomban, Magyarországon vagy Dél-Amerikában. Így pedig valóban a teljes német népközösséget remélték mobilizálni a nagy célok érdekében.

A náci elmélethez azonban pragmatikusabb, elsősorban a társadalom szociális helyzetét és jólétét, erőskezű és rendet tartó államot követelő szövegek is csatlakoztak, amelyek az 1920-as, később megváltoztathatatlanul nyilvánított pártprogramban nem kevés antikapitalista (szocializálás, államosítás) megfontolást tartalmaztak, amelyekről Hitler és a nemzetiszocializmus a hatalom felé vezető úton egyre inkább eltávolodott. A programnak a szocializmus részét is komolyan vevő, ún. „baloldali” náci pedig a párt elhagyására vagy Hitler vonalához történő igazodásra kényszerültek. Mind a náci ideológia, mind pedig a pártprogram azonban önmagukban nem jelentették a siker zálogát, ahhoz Hitler személyes képességei mellett sok más tényezőnek kellett működnie. Ezek kifejtésére itt nem tudunk vállalkozni.

A rendszer. Totális vagy autoriter

A leggyakrabban használt tankönyvek különbséget tesznek totális és tekintélyelvű rendszerek között, csak éppen azt nem fejtik ki, hogy az egyik mitől totális, a másik pedig mitől „csak” tekintélyelvű. A totalitarizmus kapcsán már az 1920-as évektől kezdve komoly elméleti diskurzus bontakozott ki, amelyet az hívtól létre, hogy a fasizmus olyan új jelenséggé bontakozott ki Európában, ami magyarázatot igényelt, s a strukturált emberi gondolkodásból fakadó kategorizálási kényszert is éltre hívott. Az olyan régi, s történetileg foglalt fogalmak, mint türannisz, despotizmus, abszolutizmus stb. nem voltak alkalmasak ezen új jelenség leírására, amiből az következett, hogy új fogalmat kellett találni. Az 1923-ban az olasz liberális Giovanni Amendola által megformált *sistema totalitario*, vagyis totális rendszer olyan gyorsan utat tört magának, hogy 1924-re már széles körben alkalmazta a Mussolinivel szemben álló teljes olasz ellenzék, miközben a szocialista Basso a *totalitarizmus* szót indította el máig tartó diadalútján. Mivel az értelmezési kényszert nemcsak a fasizmus, hanem az ellentétes polaritású bolsevizmus is szította, hamar polgárjogot nyert, hogy mindkét válfajt totálisnak kezdték hívni, és ebbe a sorba illesztették a később hatalomra jutó nemzetiszocializmust is.

Bár ez az egysíkú kategorizálás egyre inkább kritikát váltott ki, de éppen ezek hatására finomodott is. Feltárta a totális rendszerek totalitásának legfontosabb jellemzőit, amelyek időben és térben persze eltéréseket is mutattak, de inkább e jellemzők intenzitásában mutatkoztak különbségek. Olyan gondolatok is megfogalmazódtak, amelyek már csak a nemzetiszocializmust és a sztálinizmust tartották a totalitarizmus két reálisan létező típusának, miközben a fasizmust (az elnevezés legfőbb ösztönzőjét) „visszaminősítették” autoriterré (például Hannah Arendt). A legfőbb jellemzők (a cselekvő polgárból tulajdonságok nélküli tömeggé váló ember, az élet minden területét átfogó, hierarchikusan felépített, a hatalmat korlátok nélkül birtokló és kisajátító, ideológiai, politikai, társadalmi és szervezeti téren a kizárólagosság igényével fellépő párt által hordozott ideológia, a társadalom, az állam és párt ellenőrzését az emberi jogok szisztematikus megsértésével ellátó terrorisztikus titkosrendőrség, teljes hírmopolium, teljes fegyvermonopolium, gazdaság központi irányítása stb.) mellett a leglényesebb mégis az az egyébként az említettek mind magában foglalt megközelítés érdemel figyelmet, amely a totalitarizmust az egyén lelkiismeretének és szabadságának gyakorlatilag teljes életének birtokba vevőjeként írja le, amely a történelem addigi menetéből mintegy kilépve egy gyökeresen új embertípust és társadalmat kíván meghonosítani.

Tankönyvi gyakorlatunk jó néhány jellemzőjét felvonultatja a totális rendszernek és ezek gyakorlati megnyilvánulásaira is számos példát sorakoztat fel, de éppen a leglényegesebbet, az ember maradéktalan birtokbavételét nem világítja meg. Vagyis azt, hogy miként próbálja mind a fasiszta, mind a nemzetiszocialista rendszer a népközösségbe integrált individuuum teljes ébren töltött idejét birtokba venni, történjen az az ifjúság nevelését monopolizáló szervezetekben (GIL, Hitlerjugend), munkahelyi elfoglaltságokban vagy a szabadidő megszervezésével, vagy teljesen cenzúrázott médiatartalmak célba juttatásában.

* * *

A megfelelően folyamatba szerkesztett szélsőséges és radikális ideológiák és rendszerek sajátosságainak történeti tudássá és a történelemszemlélet részévé tétele a mára nézve azzal a haszonnal is járhat, hogy nem esünk a jelenlegi politikai kulturálatlanság idevonatkozó történeti tényeket meghamisító, történeti tapasztalatokat kiragadott és sarkító példaként idéző gyakorlatának áldozatává, amely weimarizálódásról beszél, ha kell, hanem, illetve az egyik oldalon fasisztákat lát mindenhol, miközben a másik oldal a valódi szélsőségektől sem hajlandó elhatárolódni. Vajon kell-e újabb „Mohács” ahhoz, hogy a szélsőségek felismerésében és elutasításában közös nevezőre, de leginkább közös minimumra jussunk?

Ajánlott irodalom

- ALY, Götz: Hitler népállama. Rablás, faji háború, nemzetiszocializmus. Atlantisz, Budapest, 2012
HAFFNER, Sebastian: Megjegyzések Hitlerhez. Európa, Budapest, 2002
KIS Aladár: Az olasz fasizmus története. Kossuth, Budapest, 1970
NOLTE, Ernst: A fasizmus korszaka. XX. század Intézet, Budapest, 2003
ORMOS Mária: Nácizmus – fasizmus. Magvető, Budapest, 1987
ORMOS Mária: Hitler. T Twins, Budapest, 1993
ORMOS Mária: Mussolini. Politikai életrajz. Kossuth, Budapest, 1987
ORMOS Mária: Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20-21. században. Napvilág, Budapest, 2009
SZABÓ Miklós: Az új konzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története. Új Mandátum, Budapest, 2003
TOMKA Béla: A Harmadik Birodalom. A kutatás új útjai. JATE-Press, Szeged, 1998